

CSEKE PÉTER

AZ IDŐTOLMÁCS

Szász István Tas *Hitel*-ébresztése

■ 1. A nyolcvanas évek derekán, amikor az *Erdélyi Fiatalok* dokumentumkötetét összeállítottam,¹ szerettem volna a hasonló programmal fellépő *Hitel* munkásságára is kitérni. Hiszen mindkét ifjúsági műhely a kisebbségi önmegismerést és önszerveződést akarta életre kelteni. Amit persze másként képzeltek el.² „Az *Erdélyi Fiatalok* eszmetörténeti jelentősége abban áll – fejtette ki Csapody Miklós a kolozsvári *Hitel* budapesti konferenciáján –, hogy új helyzettudattal saját közössége felé fordult. [...] Ezért legalább átmenetileg képes volt az ifjúsági egység megteremtésére, amit a kisebbségi egység előfeltételének teremtett. [...] Noha a Makkai-revízió szellemét követve mindkét folyóirat kisebbségi önszerveződést sürgetett, ezt az *Erdélyi Fiatalok* az alulról felfelé való építkezésben, a *Hitel* ellenben az értelmiség vezető szerepének fenntartásával tartotta megvalósíthatónak.”³ A kötet-szerkesztés idején a *Hitel* anatómia alatt állt, de akkoriban az *Erdélyi Fiatalok* évfolyamaihoz sem juthattam hozzá a Kolozsvári Egyetemi Könyvtárban, jóllehet már tanulmányok jelentek meg róla.⁴ Dr. László Ferenc nyugalmazott egyetemi tanártól – László Dezső főszerkesztő és felelős kiadó öccsétől – kaptam meg évfolyamonként a rejtkehelyen őrzött példányokat.

Ilyen körülmények között a jövőendő monográfusok figyelmébe ajánlottam az akkortájt el nem végezhető feladatokat.⁵ Adatgyűjtései során Szász István Tas is az 1944 után elhallgatott folyóirat számaiból és a *Hittel*lel párhuzamosan megjelent lapok közleményeiből indul ki, ugyanakkor támaszkodik az egykori szerzők munkáira és a korszak eseménytörténetére. Első összegzése – *Beszédes hallgatás. Avagy a három Hitel, és ami utána következett*⁶ – egyértelműen a Széchenyi eszméire építő Szekfű Gyula *Három nemzedék és ami utána következik* című munkájára utal. Ezzel a gesztusával lényegében bekapcsolta a folyóiratot a magyar szellemi építkezések 19. és 20. századi folyamatába.

Akkor, amikor Kós Károly nevét sem lehetett leírni, mind a „kicsi”, mind a „nagy” *Hitel* alapembereit (Makkai László, Albrecht Dezső, Kéki Béla, Venczel József, Vita Sándor) igyekeztem „belopni” az egyes dokumentumok jegyzeteibe,⁷ ugyanakkor a két folyóirat vezető személyiségeinek „pengeváltásaival” jeleztem, hogy a Vásárhelyi Találkozó történetének dokumentumait nem lehet egyoldalú beállításban tárgyalni.⁸ A tények ugyanis ellentmondtak a Politikai Kiadónál megjelent kötet szándékos ferdítéseinek, leginkább annak, miszerint az illegális kommunista párt szervezte volna az 1937-es ifjúsági parlamentet, ráadásul a dimitrovi népfront szellemében.⁹

A *Hitel* változatlanul tabutémának számított akkor is, amikor az 1942 és 1944 között szerkesztett *Termésről* már vallomások és tanulmányok jelenhettek meg.¹⁰ Ezek kapcsán írta szemle cikkében Molter Károly középső fia, az *Utunk*-szerkesztő kritikus, Marosi Péter: „Szinte bántó az a tapintat, ahogy irodalomtörténet-írásunk eddig a negyvenes évek első felének irodalmi terméséhez viszonyult.”¹¹

Mikó Imre belügyes dossziéinak egyikéből tudtam meg, hogy a hetvenes évek elején monográfia született a *Hitel*ről.¹² Szerzője Illyés Elemér volt, aki 1935 és 1944 között hatalmas adatgyűjtő munkát végzett. Személyes élményei révén a két világháború közötti periódusról hiteles információkkal rendelkezett, de a háború

után – minthogy emigrációban élt – csak a Romániában megjelent könyvekből és sajtóanyagokból tájékozódhatott. Ezek pedig magukon viselték a pártállami sajtó- és könyvcenzúra kézjegyeit. A kötet nyomdai előkészítése során jól fogott hát a *Huszonkét év* (1941) szerzőjének, Mikó Imrének a baráti segítsége, aki 1971-es angliai és nyugat-németországi előadói körútja alkalmával felkereste Illyés Elemért, és korrigálta készülő munkája kéziratát. Azt már Szász István Tas derítette ki, hogy a szerző halála után a kézirat szőrén-szálán eltűnt.¹³

A *Hitel* megismerésére, szövegeinek érdemi bemutatására csak az 1989-es változások után kerülhetett sor. Már túl voltam az *Erdélyi Fialok* vesszőfutásán, amikor Hajdú-Farkas Zoltán – elmenetele előtt – hátrahagyta a *Beszélgések a Hiteletről* című kéziratát. Bizonyára arra gondolt, hogy egyszer talán majd hasznát vehetem. Erre 1992 elején került sor. Kéki Béla és Vita Sándor vallomásaiból kezdett körvonalazódni előttem a *Hitel* belső világa és külső kapcsolatrendszeréről. Nekik köszönhetően ismerhettem meg a „nagy” *Hitel* keletkezéstörténetét is.¹⁴ Záhony Éva kétkötetes gyűjteményéről persze tudtam,¹⁵ de az akkoriban még nem jutott el hozzám. Kezembem volt viszont a „kicsi” *Hitel* hat száma, ami a Jancsó Béla-hagyatékban maradt fenn. Ezeket vittem be az újságíró szakos egyetemi hallgatók sajtótörténeti szemináriumára: lássák, hogy a hat évtizeddel korábbi húszévesek miként gondolkodtak, milyen minőségű ifjúsági lapot szerkesztettek. Nem szántam pedagógiai „fogásnak” – magam is akkoriban tanultam a médiaoktatás módszertanát –, de a hatás minden elképzelésemet felülmúlta. Az újságíró-műfajok kipróbálása közben a lapszerkesztésből így szerezhettek közvetlen tapasztalatot. Ez persze számottevőbb is lehetett volna, ha a lap kinyomtatásához szükséges költségeket akkor sikerül előteremtenünk. Ám amit veszítettünk a „vámon”, az bőségesen megtérült a Kolozsvárt tanuló egyetemi hallgatókhoz szóló *Campus* révén. Amit – minthogy egy regionális napilap, a *Szabadság* heti mellékleteként jelent meg – Közép-Erdély településein is olvastak.¹⁶

Több mint három évtizedet kellett várnunk ahhoz, hogy a Debrecenben doktoráló Vallasek Júlia feltárja a második bécsi döntést követő évek szellemi életét, az akkori kulturális sajtó paradigmaváltó törekvéseit.¹⁷ A 2003-ban megjelent *Sajtótörténeti esszék* című munkájában kitért a *Pásztortűz*, *Erdélyi Helikon*, *Hitel* korszakon átívelő működésére meg az ekkor induló *Termés* szerkesztőinek feladatvállalásaira is.¹⁸

Lapkultúránk 1990 után kialakuló rendszerének sajátos jelensége volt az 1918 előtti, illetve a két világháború közötti folyóiratok újraindítása. A *Hitel* esetében is volt egy ilyen próbálkozás Csíkszeredában – Biró A. Zoltán, Horváth István, Koszta Nagy István és Péntek János kezdeményezésére –, de két külön és egy összevont szám megjelentetése után a vállalkozás hamvába holt.¹⁹ Egykori évfolyamtársam, Koszta Nagy István kérésére magam is küldtem tanulmányt a *Hitel-ébredés* érdekében, de ez már nem kaphatott nyomdafestéket. Mondandómat a 2012-es *Hitel*-konferencián osztottam meg a nyilvánossággal.²⁰ Miután a konferencia anyagának a pályáztatása időigényesnek bizonyult, még abban az évben megjelentettem két *Hitel*-tanulmányt a kolozsvári médiatudományi szakfolyóirat, a *ME-dok* 2012-es sajtótörténeti számában.²¹

A *Hitel*-kutatás folytonosságát egyedül Szász István Tas munkássága jelentette – és jelenti a mai napig is. Alig több mint egy évtized alatt hat „hiteles” kötettel lepte meg a téma iránt érdeklődőket: *Beszédes hallgatás* (2007); *Palackposta Erdélyből* (2013); *Transzszilván szemmel, összmagyar szívvel* (2015); *Hitel – nemzetpolitikai szemle* (2018.); *Öröklött szolgálat* (2018); *Újraélesztés* (2018).²²

Ezek a kötetek a lap történetének mindhárom korszakát átfogják: 1935; 1936–1940; 1940–1944. Vagyis mind a kisebbségi, mind a többségi (1940–1944) élethelyzetben született közleményeket, amikor is a folyóirat 220 értelmiséginek volt a nemzetstratégiai fóruma. A szerző kiemelten szövegezett arról is, hogy több mint

félszáz helikonista író tartozott ehhez az eszmei közösséghez, akik irodalmi alkotásaikkal elsősorban az *Erdélyi Helikon* és a *Pásztortűz* hasábjain jelentkeztek.²³

2. Szász István Tas foglalkozása szerint orvos, pszichiáter, egészségpolitikus. Mi motiválta, hogy átképezze magát eszmetörténésszé? Kényszerű magyarországi áttelepülése folytán felerősödött benne annak tudata, hogy családi házuk volt a *Hitel* otthona, édesanyja pedig a *Hitel* háziasszonya. Egyre intenzívebben élte át, hogy olyan szellemi kiválóságok körében cseperedhetett fel, mint Kós Károly, Tamási Áron, Albrecht Dezső (aki egyébként a keresztpapja is volt), Makkai László, Venczel József, Kéki Béla, Vita Sándor, Szabó T. Attila. A tőlük hallottak, az ifjúkorában velük folytatott beszélgetések meghatározták személyiségfejlődését. A szellemi élet akkori jeles eseményeiként maradtak fenn emlékezetében a szerkesztőségi ülések és a nagy *Hitel*-összejevőtelek. Az 1940 utáni többségi helyzetben édesapja és Vita Sándor bérelte az Erdélyi Kör leendő helyiségeit, és édesanyja rendezte be azokat. A helyiség utóbb az Erdélyi Pártnak is székhelyül szolgált. A „kemény mag” azonban továbbra is a Vulcan (akkor Cserei) utcai Szász-villában dolgozott.²⁴

Áttelepülése után Szász István Tas azonnal elkezdte a *Hitel*-emlékek átmentését, ami másfél évtizedet vett igénybe. Aztán következett a restaurálás, s végül az átmentett anyag elhelyezésének gondja. Mindez tetemes költséggel járt. Miből fedezte? Részben abból, hogy a rendszerváltás után nyomban bekapcsolódott az egészségpolitikai küzdelmekbe, minek következtében az Alapellátó Orvosok Országos Szövetsége elnökének választották. Amint nőtt a szakmai tekintélye, folyamatosan új meg új orvosi lapokat sikerült alapítania: *Alapellátási hírlevél*, *Alapellátás*, *Orvosi Tükör*, *Szabaduló szakorvos*. Közben a *Látéletnek* is főszerkesztő-jévé vált. Bevallása szerint akkori „havi fixe” nem volt csekély, és ebből épült fel fokozatosan a *Hitel* új otthona Leányfalun. Másrészt igencsak meghatározó szerepe volt Makovecz Imrének, aki nemcsak hogy ingyen megtervezte a kolozsvárihoz hasonló belvilágot idéző házat, de mágikus szuggesztivitású hatással biztatta a *Hitel* újraélesztésére.

Ma a leányfalui ház emlékszobája őrzi a folyóirat szellemi-dologi örökségét. Magam is meghívottja voltam a Magyar Írószövetség székházában tartott – általa szervezett – 2012-es *Hitel*-konferenciának. Ott tudtam meg, hogy a hitelesek közül 17-en kaptak Magyar Örökség-díjat, és az ő – 2012. február 5-én kelt – felterjesztése alapján döntött a kuratórium a megtisztelő cím odaítéléséről. A választás mintegy 2200 jelölt közül esett a kolozsvári és budapesti nemzetpolitikai szemlére. A nagy becsű dokumentum azóta ott függ a házi múzeum falán – Tamási, Kós és Márton Áron széke felett.

A felterjesztés érvrendszerében olvasható sorok egyértelműen leszögezik: „Már indulásakor – befogadó szelleme ellenére – az akkori baloldal a maira kísértetiesen emlékeztető eszközökkel támadta a lapot és holdudvarát. Bár súlyos történelmi időkben – éppen a *Hitel*-nek köszönhetően – példás együttműködés alakult ki a jobb- és baloldali, Erdélyért aggódó magyarok között a hatalomváltást követően, részben az előző vádak nehéz visszavonhatósága, részben a nem csekély politikai (történelmi) érdem kisajátításának szándéka miatt a lapot feledésre ítélték. Nem annyira a három T-ből ismert tiltással, hanem inkább egy másik T-vel. Tanácsos volt nem sokat emlegetni, s a „félni jó lesz” lengte körül. Így aztán kiszorult az erdélyi múltismeret tárházából s még inkább az anyaországéból. Felnőtt egy generáció, amelyik a korszokról alkotott ismereteibe nem építette be, s az így keletkezett fehér foltokat is sikerült ügyesen besatírozni saját színekkel.”²⁵

Az egészségpolitikában nem mindennapi érdemeket szerző Szász István Tas – gyakori szabadkozásai ellenére – eszmetörténészhez méltó felkészültséggel látott munkához. Mindenik kötetéből kiderül, hogy kutatásai során nagy szakirodalmi apparátust mozgat. Személyes emlékekkel dúsított felismerései pedig megkönnyí-

tik tájékozódásunkat a mai globalizálódó világban. Öröklött szolgálatával, a *Hitel* újraélesztésével egyszersmind közösségépítést végez, a nemzetközpontú látásmódot erősíti kisebbségi helyzetben is.²⁶

Aki járt már a leányfalui Hitel Múzeum és Galériában, az nem feledheti a folyóirat körül tömörültek arcképcsarnokát. Kádár Tibor kolozsvári festőművész ecsete több mint félszáz hitelest örökített meg. Köztük Albrecht Dezső, Asztalos Sándor, Bözödi György, Dsida Jenő, Gy. Szabó Béla, Hunyadi Sándor, Jékely Zoltán, Kelemen Lajos, Kemény János, Kéki Béla, Kiss Elek unitárius püspök, Kiss Jenő, Kós Károly, Márton Áron gyulafehérvári megyéspüspök, Mikó Imre, Ravasz László református püspök, Szabédi László, Szabó T. Attila, Szemlér Ferenc, Szenczei László, Szervátiusz Jenő, Tamási Áron, Tavasz Sándor református püspökhelyettes, Teleki Ádám, Varga Béla unitárius püspök portréját. Jó tudni, hogy sokan vannak, akik a múzeum csodájára járnak. Szász István Tas szerint ilyenkor megnyílnak előttük az erdélyi történelem tárnái, és felszínre kerülnek a nemzettudat rejtve őrzött kincsei.

3. Első *Hitel*-könyvtől kezdve Szász István Tas nemegyszer elismerően hivatkozik az 1991-es *Hitel*-kiadványt gondozó Záhony Éva munkájára. Hogy aztán 2018-ban meglepjen egy csaknem ezeroldalas (927 oldal!) magisztrális gyűjteménnyel. Lényegében egy olyan reprezentatív szövegértelmező korpuszt vehetünk a kezünkbe, amelynek eszmetörténeti megvilágításai egyszersmind kor- és korszakrelevánsak is. Ennek a kimunkálásáról műhelynaplónak tekinthető kötete, az *Öröklött szolgálat* tanúskodik. Így azt is tudjuk, hogy *Hitel*-előadásai a Kolozsvár Társaságnál, a Csíkszeredai Sapientia EMTE-n hangzottak el, sorozatos folyóirat-közlései pedig részint Erdélyben és jórészt Magyarországon jelentek meg: az *Átalvetőben* (2011), az *Erdélyi Magyarországban* (2004), az *Erdélyi Naplóban* (2004), a *Hitelben* (2008, 2012, 2018), a *Magyar Naplóban* ((2011), a *Poliszban* (2007, 2008, 2011, 2012), a *Református Szemlében* (1997), a *Várvédőben* (2016, 2017, 2018).

Az egykori *Hitel*-szövegek többszöri újraolvasása során elsősorban a megmentésre méltó eszmefuttatások „ébresztésére”/továbbéltetésére törekedett, 21. század eleji „időtölmácsként” azok mai rezonanciáját igyekezett felerősíteni.

Ezúttal mindössze arra vállalkozom, hogy az egykori *Hitel*-szerkesztők egy-egy írását hozzam – értelmezései segítségével – közelképbe.

A húszévesek nemzedékét megszólító/megszólaltató „kicsi” *Hitel*t Makkai László és Venczel József szerkesztette. Makkai távozása után Venczelre maradt a kiadás joga és gondja. Aki elvarátaival együtt tartotta fenn 1944-ig a két *Hitel* közti szellemi folytonosságot. A '35-ös lapszámok Makkai László és Venczel József elgondolásait tükrözik; az újraindított sorozatnak Albrecht Dezső adott – Kéki Béla, Venczel József és Vita Sándor közreműködésével – programot. Magyarország hitleri megszállása után nemcsak a „nagy” *Hitel* szűnik meg (1944 júliusában), de a szellemét meghatározó szerkesztők-munkatársak is szétszóródtak.

Makkai Lillától tudjuk, hogy a második bécsi döntés után édesapja családjával Kolozsvárra költözött, és az Erdélyi Tudományos Intézet munkatársaként fajsúlyos tanulmányokkal gazdagította a „nagy” *Hitel* építkezéseit.²⁷

„Albrecht Dezső, aki behívott erdélyi képviselőként volt tagja a magyar országgyűlésnek, a nyilas hatalomátvétel után lemondott képviselői mandátumáról, s amikor erre válaszol behívót kapott, illegalitásba húzódott. Pesten vészelte át az ostromot, amikor pedig Románia »háborús bűnös«-ként kiadatását kérte, Nyugatra távozott. Kéki Bélát több rendben is behívták katonának, végül 1945-ben amerikai fogságba esett, s onnan tér vissza Magyarországra, ahol a közléttől visszavonulva könyvtáros lett, a könyvtártudomány szakembereként vált ismertté. [...] Vita Sándor 1944 nyarán Kolozsváron maradt ugyan, s részt vett a küszöbön álló hatalomátvétel terheit a baloldallal együttműködve elhárítani akaró Erdélyi Magyar

Tanács munkájában, Kolozsvár elfoglalása után azonban a szovjet kémelhárítás emberei elhurcolták, kiszabadulását követően pedig szintén Magyarországon élt, politikai okokból ott is meghurcolva, kirekesztve a szellemi életkörből.²⁸

a) A „kicsi” *Hitel*ből a nemzedéki önvizsgálatnak hangot adó *Virtuális nemzedék* című Makkai László-esszé ajánlja figyelmünkbe az időtolmács. „Makkai megállapítja – írja Szász István Tas –, hogy miközben Németh László egész munkássága a nemzetszerveződés körül teljesedik ki, nemzedéke mégis virtuális maradt. [...] Úgy véli, hogy a válság és a történelmi események a huszonéveseket közelebb sodorták egymáshoz, mint elődeiket. Sok ellentét ezen események során megszűnt.” Aztán kiemeli Makkai legoptimistább mondatát vagy reménységét: „Ha a világnézetek legyőzik céltalan hódító magatartásukat, s szellemiekben a belső építés felé fordulnak, a külső közös feladatokat, minden tábor egyesülve, tárgyilagosan megoldhatja.”²⁹

Akkori kisebbségi helyzetünkben az *Erdélyi Fiatalok* önigazolásként figyelte a törekvéseivel egybevágó *Tanú* értékmegőrző és értékteremtő küzdelmét, a „kicsi” *Hitel* már a kudarcait is látta a magyar szellemi élet organizátorának.

Az 1935. február 1-jén megjelent *Virtuális nemzedék*ben olvashatjuk: Németh László „egész munkásságának központi magva a nemzedékszervezés gondolata. Azért hagyta ott, már mint szép reményű bíráló, a *Nyugatot*, mert úgy érezte, hogy meg kell menteni önmaga és nemzedéke külön valóságát a lap nem is rosszakaratból fakadó, de mindenképpen elszíntelenítő, beolvasztó törekvéseitől. Az új körülmények közé született korosztálynak új feladatai vannak, új szemléletre, új eszközökre és új porondra van tehát szüksége.”³⁰ A húszévesek nemzedéke tehát a maga útját akarta járni. Önállóan akarták megjeleníteni céljaikat, ezért nem fogadták el az *Erdélyi Fiatalok* hasábjain nekik felajánlott rovatot sem. A politikai „jobb-” és „baloldal” felé tájékozódó romániai és magyarországi folyóiratok mellékletével nem tudtak mit kezdeni. És felismert feladatvállalásaihoz új porondot teremtettek. Elvük: „Hideg elzárkózás helyett megértést, merev elviség helyett tárgyilagos feladatszemléletet, kicsinyes csaták helyett magasabb egységet várunk eljövendő műveltebb, műveltségében tárgyilagosabb, de tettei és szavai mögé lelkiismeretet állító nemzedékünkötől!”³¹

Az utóbbi három évtizedben jobbra az *Erdélyi Fiatalok* nemzedéki önszerveződését és kisebbségi társadalomépítő elképzeléseit mutatta be a szakirodalom.³² Szász István Tas jóvoltából most végre megbízható képet alkothatunk a hitelesek szellemi tájékozódásáról és gyakorlati programjáról. Amelyben szintén a belső építkezést vált hangsúlyossá – de az előttük járó nemzedékénél nagyobb szakértelmmel és a távlatos munkát lehetővé tevő anyagi biztonsággal. A „nagy” *Hitel* szerkesztői és szerzői nem hagytak kétséget afelől, hogy egyaránt jártasak a jogismeretben, a művelődéspolitikában, a gazdaságpolitikában, az egészségügyben, a társadalomkutatásban, nemkülönben az irodalom és művészet társterületein. Felkért külső munkatársak látták el az egyes rovatok gondozását. Hogy melyek voltak ezek? Az első szám borítójára kiemelt címek is világosan jelzik a közös program részterületeit: *Az építő Erdély, A kisebbségi jogvédelem útja, A népességvédelem, Magyar sziget, Erdélyi szövetkezetek, Remete-művészek, Metamorphosis Transilvaniae, A második erdélyi nemzedék költői.*

b) A maga korában és utóéletben is a legtöbb elmarasztalás Albrecht Dezsőnek *Az építő Erdély* című tanulmánya okán érte a „nagy” *Hitel*t. Merthogy a szerző – Ortega y Gasset és Németh László nyomán – új vezetőréteg, „új nemesség” kialakítását sürgette, melyre az a feladat várt volna, hogy a kisebbségi társadalom számára „kialakítsa és irányítsa az új magyar közszellemet, és szolgálja a nemzetet”. Ebbe a csoportba beletartozónak tekintette az értelmiség mellett az iparosokat, a kereskedőket, a birtokosokat és a gazdákat.³³

Darázsfészekbe pillanthatott bele Szász István Tas, miközben e paradigma-tikus szöveg újraközlését előkészítette.

Albrecht Dezső szerint – olvasható szövegértelmezésében – az erdélyi lélek legmélyebb lényege mindig az építés volt. Ennek jelképes alakja Bethlen Gábor. A *Magyarok Romániában* megjelenése – többekkel együtt, köztük Jancsó Bélával és László Dezsővel – Albrechtet is vitára ingerelte. Németh Lászlónak megüzente: „Betegek vagyunk még, de nem halottak.” Építeni kell tehát – „ahogy lehet” –, miként egy végvárbán.

Nem ezt az üzenetet hallotta ki *Az építő Erdélyből* Balogh Edgár, aki a nagygé-nyű nemzetpolitikai és magyarságtudományi szemléről azt írta, hogy a folyóirat „túladdott” Németh Lászlón, és nyíltan „magyar Führer-ideológia után kiált”, „a nagy nyugati parancsuralmi rendszerek nyomán keres Erdélyben is kivezető utat”. [...] „Félreismerhetetlen a szakítás – állapította meg a *Korunk* cikkírója – a Szabó Dezső robusztus paraszti eszmehirdetéséből sarjadt *Erdélyi Fiatalok* hagyományos népi-demokratikus irányával, mely egy évtizeden át az erdélyi magyar néptömegek felé fordította a diákság figyelmét. Kétségbevonhatatlan a szembefordulás a székely írókkal, Tamási Áron, Szentimrei Jenő, Kacsó Sándor népi törekvéseivel, akik a magyar földművesség és munkásság demokratikus öntudatra ébredésében, tömegezők aktivizálásában, magyar demokráciában látnak lehetőséget nemzeti megújulásra, nyílt állásfoglalással a fasizmus ellen. Amikor az erdélyi magyar értelmiség táborában napról napra határozottabb a demokratikus szellemi arcvonala, akad egy ellenzászlóbontás, amely új nemzeti vezető rend megteremtését írja zászlajára. Valóban a lelkiismeret kérdése, hogy rámutassunk a díszmagyarba bujtatott hitlerizmus próbálkozásaira.”³⁴

Szembefordult volna a *Hitel* Tamási törekvéseivel? Mikrofilológiai tények bizonyítják, hogy támogatta azokat. És ezt éppen Balogh Edgár egyik korabeli megnyilatkozásával igazolhatjuk. A Márciusi Front zászlóbontása után Féja Géza Kolozsváron járt. Balogh Edgár kíséretében felkeresi mind az *Erdélyi Fiatalok*, mind a *Hitel* embereit. A látogatásról Jancsó Béla így számolt be László Dezsőnek: „A mintegy fél óráig tartó beszélgetésünk végén szóba került a *Hitel* 3. száma is, mire Balogh Edgár azt a kijelentést tette előttünk, hogy: »az *Erdélyi Fiatalok* olyan merev és szögletes, hogy mindenkit elvadít magától, szegény Mikó Imre is próbált közeledni felétek, de ti annyi feltételt szabtatok eléje, hogy a végén *kénytelen* volt a *Hitelbe* írni, mely az utóbbi számaiban meglepően demokrata.«”³⁵

Miként értelmezi ezt az időtolmács a Kárpát-medencei magyar kisebbségi sorok 21. századi időtávlátában? Egyértelmű következtetése: „mára az egész magyarság osztozik erdélyi részének egykor volt sorsában, éppen ama repesve vágott Európa ragadozó szárnyai alatt.”³⁶

Balogh Edgárnak többször is lett volna lehetősége egykori álláspontjai revidálásához. Mégsem ezt tette. Sem 1970-ben,³⁷ sem a nyolcvanas évek derekán.

Az *Erdélyi Fiatalok* dokumentumkötetének szerkesztése során rá is kérdeztem: mi készítette őt arra, hogy 1936-ban két bírálatában is elmarasztalja a *Hitelt*? Előbb az *Építő Erdélyért*, majd a *Metamorphosis Transylvaniae* című Albrecht-írásért.³⁸

„1935-ben Erdélybe érkezve úgy éreztem, hogy a liberális transzszilván, a népbárát harmadikutas és a baloldali mozgalmak holtpontra jutottak, s a *Hitel*-csoporttal adva van egy tekintélyelvű jobboldali nacionalista előretörés lehetősége – írta 1984. szeptember 9–14. között kelt válaszelevelében.³⁹ – Ezért támadtam meg a *Hitel* jobbszárnyát a *Korunkban*, ugyanakkor bizonyos segítséget nyújtva egy realpolitikus balszárnynak, s Gaál Gáborral volt vitáim során egy népfronti kibontakozást támogattam, amely hivatott volt a marxista baloldalt szektás elszigeteltségéből kiemelni. A KRP akkori politikája az illegalitásból, a MADOSZ népi-demokratikus politikája egyaránt kedvezett a kibontakozásnak, s amikor Tamási Áron a Jancsó Elemér vezette Ady-csoport körlevelére válaszolva egységbe hívja

az új nemzedék különféle irányzatait, a Vásárhelyi Találkozón (1937) sikerült is az ellentétes erőket közös nemzetiségpolitikai nevezőre hozni az antifasiszta demokrácia és a román–magyar megegyezés szellemében. Sajnos ekkorra már egyedül az *Erdélyi Fiatalok* csoportja maradt elszigetelődésben, s ezt az ellentétet már csak az 1944-es felszabadulást követően, a Magyar Népi Szövetség keretében sikerült feloldani. Le kell szegezni, hogy az *Erdélyi Fiatalok* ebben az elszigetelődésben sem vált »politikai ellenfélle«, vagyis elvi elvontságban demokrata és népbarát maradt, innen a személyi barátságok folytatódása.”⁴⁰

c) Ugyancsak a programadó „nagy” *Hitel*ben jelent meg Venczel Józseftől a *Metamorphosis Transylvaniae* rovat alapvetése,⁴¹ visszautalva Bod Péter klasszikus művére. Venczel – írja Szász István Tas – „a nagy változás e korszakát az 1918. évi impériumváltás utáni korról veti össze, és a nagy változásokat követő társadalmi mozgásokat elemzi. Ha az alábbi idézetet elolvassuk, óhatatlanul eszünkbe jut a »rendszer váltás« utáni állapotunk. Apor idejében a fejedelmi Erdély társadalma Bécs nyugati vonzásába kerül. 1918 után viszont egy balkáni világ terpeszkedik el felette. A mai magyar társadalom (ez Közép-Európa minden magyar szigetére is érvényes), a globalizált világot minden téren képviselő unió mindenható holdudvarában éri meg kívánatos és nem kívánatos változásait.”⁴²

Ha jobban odafigyelünk, kiderül, hogy a változásnak és a változatlanságnak jelzett történelmi dinamikája⁴³ nem ugyanazt a logikát követi, mint altorjai Apor Péter székely báró 1736-ban keletkezett *Metamorphosis Transylvaniae* című műve, amelyik most újra megjelent csíkszeredai folyóiratunk, a *Székelyföld* száz kötetre tervezett Székely Könyvtár sorozatában. De említhetném az Apor Péter munkája után kétszáz évvel későbbi – Győri Illés István szerkesztette – hasonló című kiadványt is. A kötet tizennyolc szerzője 1936-ban országrészünk 1918 utáni helyzetét vette számba, és amelynek szövege ugyancsak olvasható – az idők jótékony változásának jeleként – a Magyar Elektronikus Könyvtárban. Mindkét *Metamorphosis Transylvaniae* egy-egy értékhiányos korban paradicsominak – azaz: értéktelítetebbnak – érzékeli a korábbi állapotokat, mint a frissen megélt jelenbelit.

A nemzeti lét fundamentumát építő Venczel művelődéspolitikai elgondolásait ma sem nélkülözhetjük. Hangsúlyozottan kiderül ez időtolmácsunk értelmezéséből:

„Mindenhol és mindenkor lennie kell egy magyar művelődéspolitikának, melynek ikertestvére az oktatáspolitiká. Nem azonosulhat valaki azzal, amit nem ismer. Venczel ezt írja: »népközösségünk életében a művelődéspolitiká éppen olyan alapvető szerepre hivatott, mint a gazdasági és társadalmi politika«, majd pedig így folytatja: »Klebelsberg Kunónak, a háború utáni magyar művelődés irányzabójának igazolt tétele, hogy a nemzeti lét szilárd és ellenálló fundamentumát a művelődés- és gazdaságpolitika, illetve a műveltség és vagyonszerzés együtt, vállvetve építik. Anyagi jólét nélkül nem fejlődhetik ki számottevő műveltség.« Ismervén az oktatás jelentőségét, nem véletlen, hogy éppen az ezt leginkább gyakorlatba átültető Klebelsberget idézi, aki ebben az idézetben a kérdést a maga összefüggéseiben látatja. A megmaradás ellen ható egyik fő erő a szórványosodás. Venczel szerint »a szórványosodás annak következménye, hogy a műveltség közösségi pántjai meglazulnak.« Ha ezek a pántok szorosak, a szórványosodás beolvasztó hatása elkerülhető, de igaz, ez nem csupán a szórvány közösségek esetében, hanem akár a többszámú vidékeken élő egyénekre is.”⁴⁴

d) Kéki Bélának köszönhetően a *Hitel* sokat tett Erdélyben Bartók és Kodály jelentőségének a felismeréséért. Olyan alapvető kérdésekkel kezdte, mint a népzene és a cigányzene fogalmának máig érvényes tisztázása, a korábbi ismereteket „felülíró” pentatónia értelmezése, a népies magyar műzene fogalma, a népzene és műzene egybeölő szerves magyar zenekultúra nemzeti és nemzetközi jelentősége. Minekutána arra a következtetésre jut: Bartók és Kodály alkotásait a „történelmi erők összefüggése lendítette a nemzetközi zeneirodalom élére”. Szász István

Tas joggal szentelt nagy teret Kéki *Népzene* és a *cigányzene* című áttekintésének. Fel is teszi a kérdést: mit is keres ez a téma egy nemzetpolitikai szemle hátsólapján? „A válasz egyszerű – írja. – A nemzetpolitika legnélkülözhetetlenebb alapköve a nemzettudat, amelynek gerincét képezi a hagyományok tisztelete és őrzése. A magyar népzene ennek a hagyománynak az egyik legértékesebb darabja, második anyanyelvünk. A szavakban meghatározhatatlan magyar lélek legmélyebb kifejezője. Olyan valami, ami túl is élheti a ma balliberális oldalról tüzzel-vassal pusztított nemzettudatunkat...”⁴⁵

Kéki Béla is azok közé tartozott, akik erősítették a *Metamorphosis Transilvaniae* rovat léleképítését. A szövegértelmező kiemeli: Kriza és Erdélyi régtől fogva jelzik a veszélyt, „de Bartók és Kodály egyaránt menteni akarnak. A végeken [...] még sokfelé fellelhetők az eredeti értékek. Balázs Ferenc jajszavát idézi: »Bekövetkezett az idő, amikor a magyart a gyári egyformaság, a lélek nélküli város lélek nélküli utánzása, a `parasztinak` kínos szégyenlése annyira kiforgatta természetéből, hogy amikor elébe mutatnak egy hamisítatlan, ősi és népi magyarságú épülettervet, borzadva felkiált: nekünk fatornyos templom nem kell.«”⁴⁶ És erre Szász István Tas nemcsak erdélyi, hanem magyarországi vonatkozásban hívja fel a figyelmet.

e) Vita Sándor *Erdély mezőgazdaságának helyzetképét* rajzolja meg 1939-ben. Tanulmányozását az teszi időszerűvé, hogy általa megismerhetővé válik: mit nyert Románia, és mit veszített Erdély 1918-ban. Napjainkban Lucian Boia, Sabin Gherman és Smaranda Enache is egyre gyakrabban újrafogalmazza a kérdést. Szász István Tas válasza így hangzik: „Erdély ma is a román GDP 70 százalékát adja, s az elosztáskor ennek csak kisebb részét kapja vissza. De Erdélynek mint lehetőségnek a kihasználtsága sem javult. Az uniós idők okozta változások közt is egy negatív előjelű van az első helyen. Románia termőföldjeinek hatalmas százaléka került idegen tulajdonba.”⁴⁷

A következő évben Vita Sándor rávilágít arra, hogy veszteségeinknek nemcsak külső, hanem „belülről pusztító” okai is vannak. A második világháború előszelében írja: „Belső ellentétéktől elgyengült, meghasonlott magyarságra lassú szétmorzsolódás vár. Az egymás iránti bizalom megrendülése a társadalmat összetartó erők végzetes gyengülésére vezethet. A bizalom fenntartásáért a felelősség mindannyiunké, és a tiltakozás is azokkal a hangokkal szemben, amelyek nem a belső békét, megnyugvást, lelki összhangot keresik. Mert a cél csak egy lehet: az építő egység, az összhangot alkotó nemzettársadalom, az erkölcsileg és társadalmilag erős magyarság.” Amihez Szász István Tas ezt fűzi hozzá: „Felejtjük el, hogy ezeket a sorokat 1940-ben írta le egy végtelenül bölcs és tiszta magyar ember. Nézzünk bele a mába. Itt és ott és mindenütt, ahol magyar ember él. Ahogy mondani szokás, ha kettőnél többen vagyunk. Mit lehetne elérni, ha csupán az egység fontosságát felismerve, azt el is ismerné mindenik fél, minden egyén, s a magán-avagy csoportérdekét, becsvágyát, gyarláságait félretéve érzékelné a felmorzsolódás veszedelmét. Rádöbbenne, mekkora felelőssége van neki vagy csoportjának, s azzal is számolna, hogy a külső ellenség ismeri ezt a gyengeségünket, és ravasz módon rá is játszik erre.”⁴⁸

5. A szellemtörténeti jóvátételen túl is jelentős a *Hitel*-hagyaték – hallhattuk Dávid Gyula összegezését a Magyar Írószövetség székházában tartott 2012-es konferencián.⁴⁹ Mind kisebbségi, mind többségi helyzetben hasznosíthatók lehetnek azok a történelmi tapasztalatok, amelyeket a hitelesek *kisebbségi és többségi* élethelyzetben szereztek: a közösségi kohéziót erősítő nemzetpolitikában rejlik a jövőformálás ereje. Szász István Tas kutatásai is azt bizonyítják: a kisebbségkutatás nem csupán nemzetiségi önismeret- és identitáserősítő diszciplína, az összmagyarság is haszonélvezője (lehetne) annak. Az Európai Unió jelenlegi válsághelyzete mindenképpen erre figyelmeztet mindannyiunkat.

■ **JEGYZETEK**

1. *Erdélyi Fiatalok – dokumentumok, viták (1930–1940)*. Közzéteszi Dr. László Ferenc és Cseke Péter. A bevezető tanulmányt és a jegyzeteket Cseke Péter írta. Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1986/1990.
2. Vö. Horváth Sz. Ferenc: *Elutasítás és alkalmazkodás között*. A romániai magyar kisebbségi elit politikai stratégiái (1931–1940). Pro-Print Kiadó, Csíkszereda, 2007. 144.
3. Idézi Csapody Miklós *A Korunk és a Hítel kapcsolata* című tanulmányában. In: Szász István Tas: *Újraélesztés*. Jancsó Alapítvány – Faluház és Ravasz László Könyvtár, Bp., 2018. 25–46.
4. 1985-ös házkutatásunk alkalmával minden olyan kötetet elvitték, amelynek címében szerepelt Erdély.
5. „Bár tanulmányunk az *Erdélyi Fiatalok* életmodelljét helyezi vizsgálatának középpontjába, ezzel korántsem azt akarjuk sugallni, hogy a két világháború közötti szellemiségünk csak ezt az egyet teremtette volna ki, még kevésbé azt, hogy mintha ez lett volna a legcélravezetőbb. Hiszen nemzetiségi életmodellt körvonalazott az időben a *Korunk*, az *Erdélyi Helikon*, a *Magyar Kisebbség*, a *Hítel* [...]. Körültekintő, árnyalt megközelítést kívánó művelet ez, amelynek igényes elvégzése után rajzolódhatnak ki igazán az *Erdélyi Fiatalok* tevékenységének reális arányai.” (Cseke Péter: *Szellemi műhely – közéleti iskola*. In: *Erdélyi Fiatalok – dokumentumok, viták*. 21. Lásd még a kötet 86, 262, 278, 288, 302, 303, 306. és 342. sz. dokumentumát.)
6. Szász István Tas: *Beszédes hallgatás*. Avagy három Hítel és ami utána következett. Kriterion Könyvkiadó, Buk. – Kvár, 2007.
7. Lásd a kötetben szereplő munkatársak és levelezőtársak adatait (306–373).
8. Lásd a bevezető tanulmány 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 122, 123, 124. és 125. számú jegyzeteit.
9. Turzai Mária: *A Vásárhelyi Találkozó*. Politikai Könyvkiadó, Buk., 1977.
10. Lásd Kántor Lajos: *Szabédi László és a Termés*. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények 1980. 2; Cseke Péter: *A Termés szerepe Horváth István világszemléletének a kialakulásában*. In: Láng Gusztáv és Szabó Zoltán (szerk.): *Irodalomtudományi és stilisztikai tanulmányok 1981*. Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1981. 129–153.
11. Marosi Péter: *Közlemények közölnivalója*. Utunk 1981. 3.
12. Cseke Péter: *Erdélyi változások és változatlanságok 1989 után*. Hítel 2016. 8. 41–61.
13. Szász István Tas: *Újraélesztés*. A 2012. május 30-án a Magyar Írószövetségben a kolozsvári *Hítel* folyóiratról rendezett konferencia anyaga kiegészítve. Jancsó Alapítvány – Faluház és Ravasz László Könyvtár, Bp., 2018. 24.
14. Hajdú-Farkas Zoltán: *Beszélgetések a Hítelről*. Korunk 1992. 4. 89–92.
15. *Hítel. Kolozsvár, 1935–1944*. I–II. Tanulmányok, repertórium. Sajtó alá rendezte és bevezette Záhony Éva. Bp., 1991.
16. A módszer doktorandusaim körében kamatozott leginkább. Mára nemzetközileg elismert kommunikáció- és médiatudományi szakfolyóirat jelzi, hogy a doktori képzés során akadémiai szintű műhellyé erősödött Kolozsvári Médiatudományi Kutatóintézetre (KMKI) Kárpát-medencei jövő vár.
17. Vallasek Júlia: *Elváltozott világ. Az erdélyi magyar irodalom 1940–1944 között*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004.
18. Vallasek Júlia: *Sajtótörténeti esszék*. Kvár, Kriterion Könyvkiadó, 2003.
19. Egykori évfolyamtársam, Koszta Nagy István kérésére magam is küldtem tanulmányt a *Hítel-ébresztés* érdekében, de ez már nem kaphatott nyomdafestéket. Mondandómat a 2012-es *Hítel*-konferencián osztottam meg a nyilvánossággal. Lásd *Nemzedéki értékhorizontok drámája*. In: Szász István Tas: *Újraélesztés*. Jancsó Alapítvány – Faluház és Ravasz László Könyvtár, Bp., 2018. 47–63.
20. Cseke Péter: *Az Erdélyi Fiatalok és a Hítel konfrontációi 1935 és 1945 között*. In: Szász István Tas (szerk.): *Újraélesztés*. 47–63.
21. ME-dok 2012. 3. Dávid Gyulának és Cseke Péternek a Magyar Írószövetségben elhangzott előadásáról van szó.
22. Szász István Tas: *Beszédes hallgatás*. Avagy három Hítel és ami utána következett. Kriterion Könyvkiadó, Buk. – Kvár, 2007; *Palackposta Erdélyből – Hítel, Kvár 1935–1944*. A mához szóló erdélyi gondolat. Kairosz Kiadó, Bp., 2013; Uő: *Transzszilván szemmel, összmagyar szívvel*. Hat nagy tanulmány. Jancsó Alapítvány, Bp., 2015; *Hítel – nemzetpolitikai szemle*. Egy szolgáló nemzedék üzenetei napjaink olvasatában. Jancsó Alapítvány – Faluház és Ravasz László Könyvtár, Bp., 2018; Uő: *Öröklött szolgálat*. A kolozsvári Hítel nemzetpolitikai szemle és munkatársai emlékét, a lap szellemiségét ápoló tanulmányok és egyéb írások. Jancsó Alapítvány – Faluház és Ravasz László Könyvtár, Leányfalu, 2018; Uő: *Újraélesztés*. A 2012. május 30-án a Magyar Írószövetségben a kolozsvári *Hítel* folyóiratról rendezett konferencia anyaga kiegészítve. Jancsó Alapítvány – Faluház és Ravasz László Könyvtár, Leányfalu, 2018.
23. Vö. Szász István Tas: *Újraélesztés*. 74.
24. Vö. Székely Ferenc: *Aki úgy ment el, hogy szívét mindig itthon hagyta*. Székelyföld 2013. 11. 63–78.
25. A teljes szöveg az *Öröklött szolgálat* lapjain olvasható (Jancsó Alapítvány – Faluház és Ravasz László Könyvtár, Bp., 2018. 70–72.).
26. Vö. Papp Endre: *Szívvvel látni. Szász István Tas: Transzszilván szemmel, összmagyar szívvel*. Hítel 2016. 4. 117–121.
27. Makkai Lilla: *Makkai László*. In: Szász István Tas: *Újraélesztés*. 109–116.
28. Dávid Gyula: *A Hítel késői kisugárzása és a hitelesek szerepe a túlélés évtizedeiben*. In: Szász István Tas: *Újraélesztés*. 87–99.
29. Szász István Tas: *Hítel – nemzetpolitikai szemle*. 38–39.
30. Makkai László: *Virtuális nemzedék*. In: Szász István Tas: *Hítel – nemzetpolitikai szemle*. 38–39.
31. Uo.

32. Lásd *Erdélyi Fiatalok – dokumentumok, viták*. 262–264.: „Semmi személyi akadály nincs az együttműködésnek, s annak sem, ha ők külön színnel akarják manifestálni a hűségvesztést (ti. azok egy kis részét), de az *Erdélyi Fiatalok*on belül, mert külön keretalakítás az intenzív és annyira szükségessé belső munkától von el energiákat. Ezt ők mind elismerték...”
33. Vö. Sipos Lajos: *Egy „hiteles” tanú... Szász István Tas: Beszédés hallgatás, avagy három Hitel és ami utána következett*. *Hitel* 2008. 8. 124–128.
34. Balogh Edgár: *Az új magyar rendiség szószólói Erdélyben*. *Korunk* 1936. 4. 284.
35. Jancsó Béla levele László Dezsőnek. Kolozsvár, 1936. nov. 10. In: *Jancsó Béla levelezése. III. 1935–1940*. Kriterion Könyvkiadó, Kvár, 2019. 229–232.
36. Lásd *Hitel – nemzetpolitikai szemle*. 56–60.
37. Lásd Balogh Edgár: *A néppfronti Korunk*. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 1970. 2. 300.
38. Balogh Edgár: *Az új magyar rendiség szószólói Erdélyben*. *Korunk* 1936. 4. 284; Uő: „*Szervezett nemzettársadalom*” kétféle nézetben. *Korunk* 1936. 9. 758–761.
39. Lásd: *Erdélyi Fiatalok – dokumentumok, viták*. 57–58.
40. Bárdi Nándor történeész szerint Balogh Edgár korabeli kritikájának az volt az indítéka, hogy a *Hitel*t leválassza az erdélyi ifjúsági és társadalmi mozgalmak fő vonaláról. „Szerinte Albrecht tanulmánya azzal, hogy Kornis Gyulára hivatkozik, szakít Kós Károlyék transzilvanista emlékezetpolitikájával, a Szekfű Gyulára való hivatkozással pedig a szabadság, egyenlőség és a nemzeti önrendelkezés elítélése szemben áll a kisebbségi helyzetben használt elvárásokkal, és így Balogh szerint a román szélsőjobboldali mozgalmakkal találkozik a *Hitel* szerkesztőjének eszmeisége.” (Bárdi Nándor: *A népszolgálat genezise és tartalomváltozása*. In: *Népszolgálat*. Regio Könyvek. Kalligram Kiadó, Pozsony, 2016. 11–48. Átfogóbb megközelítésben lásd tőle *Otthon és haza*. Tanulmányok a romániai magyar kisebbség történetéről. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2013. 405–470.)
41. A rovat életben tartásához Venczel és Albrecht mellett Kéki Béla és Vita Sándor is hozzájárult. A második világháború után a Brazíliában, majd Nyugat-Európában élő Illyés Elemér – a *Hitel* hajdani munkatársa – foglalkozott Erdély újabb romlásával. Az *Erdély változása* 1975-ben jelent meg Münchenben, ezt követte nyomban a második bővített kiadás 1976-ban.
42. *Hitel – nemzetpolitikai szemle*. 66–67.
43. 2001-ben két – egymást kiegészítő – kötet látott napvilágot Magyarországon: Pomogáts Bélától a *Változó Erdély és Sütő Andrástól az Erdélyi változatlanságok*. Az általuk sugallt Erdély-képről mindennek előtt azt kell elmondanom, hogy a kettő együtt érvényes. Azzal a megszorítással, hogy a *változás* nem egyértelműen pozitív töltetű kifejezés, a *változatlanság* pedig nem a maradásig szinonimája.
44. *Hitel – nemzetpolitikai szemle*. 233.
45. I. m. 77–79.
46. I. m. 91–92.
47. *Hitel – nemzetpolitikai szemle*. 270–272. Vö. Bíró Sándor: *A magyarok gazdasági helyzete és megélhetőségi lehetőségei Nagy-Romániában*. In: Uő: *Kisebbségben és többségben*. Románok és magyarok 1867–1940. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2012. 267–298.
48. I. m. 301–302.
49. Vö. Dávid Gyula: *A Hitel késői kisugárzása és a hitelesek szerepe a túlélés évtizedeiben*. In: Szász István Tas (szerk.): *Újraélesztés*. 87–99.

